

STRATEGIJE OPSTANKA DOMAĆINSTAVA U SRBIJI

Survival Strategies of Serbian Households

ABSTRACT *Concept of household strategies was firstly used in poverty surveys in Africa and Latin America, and lately developed in economic changes surveys in Western developed societies. Connecting the structure and action, macro and micro level of analysis and focusing on households, rather than individual as basic unit of analysis, the concept opened possibilities for better understanding of household economic behavior during social and economic changes. New developments concept experienced in numerous surveys in post-socialist as well as "post-fordists" societies. The economic household strategies surveys were conducted in Serbia in two waves – in summer of 2000. and autumn of 2002. Comparative analysis of results has not show significant changes in socio-economic position of households. However, changes were evident in the field of action (economic strategies of households and individuals). Decreasing of pasive and defensive strategies and increasing of pro-active, particularly working strategies were significant trends from survey.*

KEY WORDS *survival strategy, household, economic action, labor market, informal economy, safety network.*

APSTRAKT *Koncept ekonomskih strategija domaćinstava nastao je u proučavanjima siromaštva u Africi i Latinskoj Americi, da bi se kasnije razvijao u istraživanjima društvenih i ekonomskih promena razvijenih kapitalističkih društava Zapada. Povezivanje strukture i akcije, makro i mikro nivoa, postavljanje domaćinstva pre nego pojedinca za jedinicu analize, omogućilo je bolje razumevanje promena položaja i ekonomskog ponašanja domaćinstava u uslovima socio-ekonomskih promena. Stoga je koncept doživeo značajan uspon u istraživanjima postsocijalističkih kao i »post-fordističkih društava«. U Srbiji je istraživanje ekonomskih strategija domaćinstava sprovedeno u dva talasa (u leto 2000. godine i jesen 2002). Istraživanje je pokazalo da na planu socio-ekonomskog položaja domaćinstava nije došlo do značajnijih promena, ali da su one evidentne na planu akcije (ekonomskog ponašanja domaćinstava i pojedinaca). Pokazalo se da su pasivno-defanzivne strategije u opadanju, a da pro-aktivne, posebno radne strategije pokazuju rastuće trendove.*

KLJUČNE REČI *strategije opstanka, domaćinstvo, ekonomska akcija, tržište rada, neformalna privreda, društvene mreže.*

Teorijsko-metodološki koncept ekonomskih strategija domaćinstava

Koncept strategija opstanka domaćinstava ('household coping/survival strategies') prvi put je primenjen u istraživanjima siromaštva u Africi i Latinskoj Americi, 70-ih i 80-ih godina 20. veka (Hart, 1973, Castells and Portes, 1989). U početku, njegova najvažnija *differentia specifica* u odnosu na »konvencionalna« izučavanja društvene strukture, bilo je uključivanje neformalnih ekonomskih aktivnosti koje su u ovim područjima bile najmanje jednako važne kao i formalni rad. Koncept je kasnije primenjen i u nekoliko empirijskih istraživanja u Britaniji, u nastojanju da se preciznije uoči uticaj ekonomskih promena, posebno nezaposlenosti, na ekonomsko ponašanje domaćinstava (Pahl, 1984). U početku je koncept »strategija domaćinstava« primenjivan na istraživanja specifičnih društvenih grupa, kao što su grupe na marginalnim socijalnim položajima, seljaci, sitni preduzetnici, farmerska domaćinstva, imigranti. Istraživanje na ostrvu Sheppey prvi put je primenilo koncept strategija domaćinstava na opštu populaciju, stavljajući akcenat na rad kao element strategija¹ (Pahl, Gershuny, 1979).

Pristup koji naglašava aktere i akciju pre nego strukturu, domaćinstvo kao jedinicu analize pre nego pojedinca, uz uključivanje neformalnog i domaćeg rada ravnopravno sa formalnim, pokrenuo je obimnu sociološku debatu². Kritike su najčešće dolazile sa pozicija strukturne marksističke paradigme koja je u to vreme dominirala akademskim krugovima i koja je bila primarno usmerena na nivo socijalne reprodukcije društvenih grupa. Uprkos oštrim kritikama, u poslednjoj deceniji 20. veka, koncept strategija opstanka domaćinstava doživljava renesansu u području izučavanja postsocijalističkih promena u zemljama centralne i istočne Evrope, kao i tzv. postfordizma u razvijenim društvima Zapada.

Zagovornici koncepta strategija domaćinstava su isticali njegovu relevantnost za analizu aspekata kompleksnih industrijskih društava, kao i društava u tranziciji, jer omogućuje bolje razumevanje socijalnih osnova ekonomskog delanja u uslovima nestabilnih i promenljivih društvenih struktura (Wallace, 2002). Wallace uočava da se strategije opstanka domaćinstava u brojnim studijama javljaju na tri načina: kao koncept, metod analize i jedinica analize.

¹ Ostrvo Sheppey je odabrano zbog niza strukturnih promena, uključujući i deindustrijalizaciju. Istraživanje je pokazalo da jedna vrsta rada ne predstavlja zamenu za drugu, kao i da se domaćinstva ne ponašaju na način koji bi se dao apriori predvideti na osnovu pretpostavki o racionalnom ekonomskom ponašanju. Osnovni nalazi su ukazali da se domaćinstva sa više zaposlenih članova u većoj meri angažuju i u svojoj ekonomiji, za razliku od domaćinstava sa nezaposlenim članovima. Uočena je polarizacija između "radno bogatih" i "radno siromašnih" domaćinstava (Pahl, 1988, nav prema Wallace, 2002).

² Veliki deo debate vodio se u časopisu *Sociology*.

Pojam »strategije« u brojnim empirijskim istraživanjima i sociološkim raspravama definisan je na različite načine. Alan Warde razlikuje »čvrstu« i »slabu« definiciju strategije u zavisnosti od stepena racionalnosti koja se pripisuju pojmu (Warde, 1990, nav. prema Wallace, 2002). Međutim, autor smatra da je »čvrsta« definicija strategije neodrživa jer polazi od pretpostavke izrazite racionalnosti, prema kojoj domaćinstva zaista planiraju svoje aktivnosti. Nasuprot tome, slaba definicija podrazumeva da se neka vrsta strategije može izvesti *aposteriori* iz ishoda aktivnosti domaćinstava.

Pojedini autori smatraju da samo određen tip domaćinstava gradi strategije. Istraživanje domaćinstava u Škotskoj navelo je autore da zakluče da samo bolje stojeća domaćinstva imaju strategije u ekonomskom delovanju³ (Anderson et al, 1994). Drugi autori su došli do suprotnih zaključaka, ističući da su samo siromašna domaćinstva prinuđena da razvijaju strategije u borbi za opstanak (Vinay, 1985).

Koncept strategija opstanka domaćinstava kritikovan je zbog preneglašavanja racionalnosti u ekonomskom ponašanju domaćinstava, bez obzira od kakve definicije strategije polazio. Međutim, zagovornici koncepta isticali su njegov značaj upravo zbog toga što izbegava zamke koncepta koji polaze od preneglašene socijalizovanosti (oversocialized), sa jedne, i preneglašene racionalnosti u optimalnoj upotrebi resursa karakterističnoj za ekonomske modele. Isticano je da upravo *koncept strategije može da predstavlja pogodan način za razumevanje interakcije između strukture i akcije* (Wallace, 2002). Istican je i važan argument, prema kome su brojni aspekti promena u savremenim društvima prinudili domaćinstva da postanu više samosvesna i reflektivna u načinu organizovanja resursa, što konceptu strategije daje posebnu analitičku vrednost.

Metodološki značaj koncepta strategije proističe iz analitičkih mogućnosti da se bolje razumeju kombinacije formalnog, neformalnog i kućnog rada, kao i podela rada između ovih različitih oblika radnih aktivnosti. Osim toga, radne aktivnosti u različitim oblastima (kući, zajednici, formalnom i sivom tržištu) podrazumevaju i različite oblike racionalnosti i pravila ponašanja, koja se bolje mogu razumeti metodom izučavanja ekonomskih strategija domaćinstava.

Na udaru kritike često se nalazio još jedan element koncepta – izbor domaćinstva kao jedinice analize. Kao argument je najčešće isticano odsustvo konsenzusa članova domaćinstva u pogledu izbora aktivnosti i kombinacije resursa⁴. Delom su kritike bile opravdane, s obzirom na činjenicu da su istraživanja uzimala u

³ Autori polaze od čvrste definicije strategije i uočavaju da samo domaćinstva višeg društvenog položaja percipiraju da poseduju kontrolu nad resursima koja im omogućuje da donose strateške izbore i planiraju aktivnosti.

⁴ Ovaj tip kritika uglavnom je dolazio sa stanovišta koja polaze od perspektive roda, ističući da su interesi u domaćinstvu često konfliktni, te da se, recimo, ženske strategije mogu često suprotstavljati muškim interesima.

obzir sužen pojam domaćinstva, odnosno izjednačavala ga sa porodicom, ili čak heteroseksualnim bračnim parom. Uprkos navedenoj argumentaciji, domaćinstvo ostaje značajna relevantna jedinica analize zbog toga što se resursna osnova na kojoj počivaju individualne strategije vezuje za domaćinstvo, kao i potencijal za proizvodnju vrednosti, pravila distribucije i potrošnje resursa koja su nesumnjivo značajna za oblikovanje individualnih uloga i aktivnosti. Važno je da domaćinstvo kao jedinica bude definisano na adekvatan način, odnosno da na fleksibilan način uključi sve članove, bilo da su u srodničkim odnosima ili ne, ukoliko pripadaju istoj ekonomsko-socijalnoj zajednici u kojoj se odvija reprodukcija materijalnog i socijalnog života. Kao što se domaćinstvo ne sme svesti na srodničku zajednicu, ne može se svesti ni na ekonomsku zajednicu, već se moraju uključiti i norme, vrednosti i kultura koje profilišu delovanje pojedinačnih članova i domaćinstva kao celine. Wallace ističe da se u tom smislu moraju uključiti različiti interesi i pojedinačne strategije u domaćinstvu, a ne pretpostavljati da nužno postoji konsenzus o strategiji domaćinstva.

Odolevši brojnim kritikama, koncept strategija domaćinstava nalazi sve širu primenu u proučavanjima procesa postsocijalističke transformacije društava Centralne i Istočne Evrope, kao i u istraživanjima promena razvijenih kapitalističkih društava u periodu tzv. postfordizma. U uslovima razaranja načina socijalne i ekonomske reprodukcije društva, koncept strategija opstanka domaćinstava ponudio je relevantan analitički instrument kojim su se bolje mogle razumeti promene u socijalnoj reprodukciji domaćinstava, ekonomskom ponašanju ali i socijalnoj stratifikaciji. Promena istraživačkog i analitičkog fokusa sa makro-perspektive i deduktivnih metoda kojima se, prema određenim svojstvima, društvene grupe razvrstavaju na lestvici društvene strukture, na mezo i mikro perspektivu i induktivne metode istraživanja omogućila je da se uoči obilje resursa i strategija domaćinstava izvan formalnog sektora, čije aktiviranje i kombinovanje omogućuje domaćinstvima i pojedincima da opstanu u uslovima nestabilnog i promenljivog okruženja. Kolankiewicz (1996) je istakao da se tek na osnovu razumevanja načina na koji domaćinstva kombinuju i manipulišu resursima mogu nazreti obrisi novog stratifikacionog uređenja.

Važno je naglasiti da pristup sa stanovišta strategija domaćinstava ne znači napuštanje strukturnog pristupa, već, naprotiv, njegovu značajnu dopunu, povezivanjem makro, mezo i mikro nivoa, kao i povezivanjem strukture i akcije. Perspektiva društvene strukture i dalje ostaje značajna, jer je upravo stratifikacijskim položajem određena resursna osnova domaćinstva, kao i čitav niz normi, vrednosti, akcionih potencijala. Međutim, akciona dimenzija koncepta omogućuje da se sagleda i suprotni smer interakcije, odnosno način i uslovi pod kojima strategije preoblikuju okruženje domaćinstva, ili omogućuju pomeranje domaćinstva i pojedinaca na lestvici društvenog položaja. Posebna pažnja posvećena je interakciji

strukture i akcije u istraživanju strategija opstanka domaćinstava u Srbiji o kojem će kasnije biti reči.

Rose i Haerpfer su već početkom 90-ih istakli da prihodi domaćinstava ne odslikavaju adekvatno njihov društveno-ekonomski položaj, kao i da nove socijalne kategorije treba da budu konstruisane na osnovu kombinacija različitih oblika rada (odn. strategija), posebno sa stanovišta razlikovanja gubitnika i dobitnika tranzicije. Na uporednim podacima prikupljenim za 10 zemalja, autori su izgradili klasifikaciju koja je razlikovala defanzivna, preduzetnička, marginalna i ranjiva domaćinstva (Rose i Haerpfer, 1992). Piirainen je na osnovu istraživanja u St. Petersburgu klasifikovao domaćinstva prema tri tipa strategija: »tržišno-orijentisanoj« strategiji (orijentacija domaćinstava na tržišnu ekonomiju koja ih vodi ka položaju srednje klase); »tradicionalno-defanzivnoj« strategiji (oslanjanje domaćinstava na ostatke sovjetske državne privrede uz dodatne aktivnosti u sivoj ekonomiji); i »proleterskoj« strategiji (isključivo oslanjanje na preživelu sovjetsku ekonomiju) (Piirainen, 1997.). S obzirom na različit ishod strategija u stratifikacijskom pozicioniranju domaćinstva, autori su razlikovali strategije opstanka (»getting by«) i strategije socijalnog uspona (»making out«) (McCrone, 1994).

Kada je u pitanju primena koncepta strategija domaćinstava u visoko razvijenim društvima »post-fordističke« ere, najčešće isticane promene koje su podstakle istraživanja sa stanovišta strategija domaćinstava su opadanje formalnog rada u obliku dugoročne zaposlenosti sa punim radnim vremenom (najčešće glave porodice), uz organizaciju socijalnih primanja (penzije, zdravstveno osiguranje i sl.). Uočeno je da »fordistički« obrasci karijere, uz odgovarajuće porodične modele, bivaju zamenjeni fleksibilnijim i fragmentarnijim oblicima zaposlenosti, deformalizacijom delova ekonomije, masovnim ulaskom ženske radne snage na tržište rada. Umesto jednoobrazne karijere, ljudi sve više razvijaju portfolije poslova uključujući i poslove sa skraćenim radnim vremenom, poslove po ugovoru, neformalne radne aktivnosti, koji se na nov način kombinuju sa kućnim odgovornostima. Istraživanja strategija takođe uključuju i nove vrednosti oko kojih se strategije razvijaju – težnja ka kvalitetnijem životu, ka zadovoljavajućim životnim stilovima, i sl. Tako stilovi života i potrošnje postaju značajan deo koncepta, jer domaćinstva oblikuju strategije upotrebe vremena i resursa velikim delom u zavisnosti od ovih faktora (Wallace, 2002).

Ne treba zaboraviti da i u ovom kontekstu strukturni faktori ostaju od izuzetnog značaja, jer oni postavljaju resursne (materijalne i vrednosne) osnovne strategije, kao što istovremeno mogu biti preoblikovani različitim strategijama. Makro-strukturni faktori koji se najčešće uključuju u analizi strategija domaćinstava su: tipovi i sektori ekonomskih sistema, karakteristike sistema i uslova stanovanja, tržište rada, građanska prava, socijalna politika, kulture, norme i vrednosti. Osobnosti makro-strukturnih faktora su od presudnog značaja kod komparativnih

analiza strategija domaćinstava u različitim društvima. Međutim, u istom okruženju, domaćinstva mogu razvijati različite strategije, manje ili više aktivne. Neka domaćinstva razvijaju pro-aktivne, strategije koje im omogućuju socijalni uspon, dok druga pribegavaju defanzivnijim. Razlike se javljaju i u stepenu racionalnosti u formulisanju strategija. Zapravo, domaćinstva ne odgovaraju automatski na izazove iz okruženja, i upravo stoga koncept strategija omogućuje da se detaljnije uoče medijatori koji posreduju između makro i mezo-okruženja i domaćinstava i pojedinaca koji razvijaju ekonomske i socijalne strategije održanja ili promene društvenog položaja.

Pogrešno bi bilo iz navedenog izlaganja zaključiti da koncept strategija domaćinstava poseduje prednosti isključivo u proučavanju promenljivih, nestabilnih društvenih uslova reprodukcije, mada se potreba za njim javila upravo u takvim proučavanjima. Njegove analitičke i eksplanatorne vrednosti su značajne i za proučavanje ekonomskog delanja, strukturnih i stratifikacijskih procesa u stabilnijim društvima, jer ovaj pristup omogućuje:

- preciznije uočavanje interakcije između strukture i akcije,
- povezivanje makro, mezo i mikro nivoa,
- kompleksnije sagledavanje akumulacije, redistribucije i upotrebe resursa u domaćinstvima ili kategorijama domaćinstava,
- povezivanje ekonomskih varijabli sa socijalnim, kulturnim determinantama koje oblikuju ekonomsku akciju,
- povezivanje domaćinstva i pojedinca (iako je domaćinstvo osnovna jedinica analize, moguće je premestiti fokus i na pojedinca, uz bolji uvid u njegovu resursnu osnovu koja je smeštena u okvire domaćinstva).

Upravo zbog navedenih odlika, koncept strategija opstanka primenjen je u izučavanju i objašnjenju promena ekonomske akcije i stratifikacijskog položaja domaćinstava u Srbiji 2000. i 2002. godine.

Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji

Anketno istraživanje je sprovedeno po gotovo identičnom planu uzorka kao 2000. godine kada je rađen prvi talas istraživanja⁵. Uzorak je višestapni sa kombinovanim planom izbora. Veličina uzorka je 1471 ispitanik. Stepem odbijanja učešća u anketi bio je oko 45%. U post-stratifikacijskoj proceduri uzorak je ponderisan na osnovu distribucije školske spreme unutar regiona – stratuma (Beograd, Centralna Srbija, Vojvodina).

⁵ Oba talasa istraživanja su izvedena u organizaciji beogradskog Centra za proučavanje alternativa. Autori posebnu zahvalnost duguju Oliveri Pavlović.

Podaci iz dva talasa istraživanja daju jedinstvenu priliku da se analizom obuhvati i dinamički momenat u transformaciji srbijanskog društva. Istraživački fokus je na polju ekonomske sociologije, što znači da je primarni interes istraživača da povežu ekonomsku akciju sa socijalnim i kulturnim kontekstom, kao i da profil aktera posmatraju iz multidisciplinarnog ugla. Širi teorijski pristup usmerava na analizu različitih vrsta kapitala (ekonomskog, socijalnog, kulturnog, simboličkog) i njihove specifičnosti u procesu odložene post-socijalističke transformacije u kasnoj fazi. Ovo konkretnije znači da se proces privredne reforme i modeli ekonomske akcije u Srbiji danas prostiru po osnovnoj matrici »tranzicije« istočnoevropskih društava, ali da su suštinski zavisni od dugotrajnih strukturnih osobnosti našeg društva i skorih iskustava institucionalne manjkavosti i predatorske ekonomije.

Istraživanje strategija opstanka domaćinstava u Srbiji imalo je za cilj da objasni promene u ekonomskoj akciji domaćinstava i pojedinaca koje su usledile nakon sloma socijalizma, promena uslova društvene reprodukcije i dugotrajne ekonomske krize koja je većinu domaćinstava primorala na borbu za opstanak. Međutim, pod opstankom se ne podrazumeva puko biološko preživljavanje (mada se pokazalo da za veliki broj domaćinstava to i jeste), već očuvanje ekonomske i socijalne reprodukcije domaćinstva na određenom položaju u društvenoj strukturi i u okviru odgovarajućeg stila života. Specifičnosti makro-socijalnog okvira društva Srbije uticale su da koncept strategije bude fokusiran primarno na strategije opstanka, mada on ne isključuje ni strategije socijalnog uspona koje su (posebno u prvom talasu istraživanja 2000. godine) bile prisutne samo kod malog broja domaćinstava.

Posebnim metodološkim rešenjima, istraživanje je obuhvatilo dva analitička nivoa – domaćinstva i pojedince – što je omogućilo da se, u zavisnosti od vrste problema, fokus premešta sa domaćinstva na drugi, ali prevashodno da se u razumevanju individualnih strategija steknu bolji uvidi sa stanovišta resursne osnove domaćinstva iz kojeg pojedinac pokreće svoje akcije, i obratno, da se strategije domaćinstava sagledaju potpunije na osnovu karakteristika i aktivnosti pojedinačnih članova.

Pod strategijom se podrazumeva *relativno stabilan obrazac akumulacije, konverzije i (re)kombinovanja resursa, upravljanja aktivnostima, koji treba da omoguće zadovoljavanje ekonomskih, socijalnih i kulturnih potreba domaćinstava i pojedinaca, odnosno očuvanje ili poboljšanje društvenog položaja, ili bar ublažavanje propadanja na lestvici ekonomskog i socijalnog položaja.*

Na pitanje da li je nakon promene vlasti u Srbiji oktobra 2000. godine došlo do promene u načinu života ispitanikovog domaćinstva 21% je konstatovalo promenu nabolje, 28% na gore, dok 51% ispitanika ne konstatuje nikakvu promenu. U sledećoj tabeli dati su podaci za nekolicinu varijabli koje omogućuju nastavak analize.

Tabela 2. Percepcija promene načina života domaćinstva nakon promene vlasti u oktobru 2000, prema stepenu urbanizovanosti, nivou školske spreme i socio-profesionalnoj strukturi (u %)

Lokacija	Promena		
	Nabolje	Nagore	Ostalo isto
Beograd	33	27	40
Ostali gradovi	22	29	49
Selo	17	28	55
Školska sprema			
Osnovna škola i niže	13	32	55
Srednja škola	22	27	50
Viša, visoka	41	19	40
Socio-profesionalne grupe			
Gornji sloj (političari, krupniji preduzetnici, direktori većih firmi)	18	28	54
Sitni preduzetnici	45	24	31
Stručnjaci, niži direktori, slobodne profesije	49	14	37
Službenici, tehničari, VKV radnici	21	28	51
Radnici nižih kvalifikacija	18	33	49
Srednji poljoprivrednici	13	33	54
Sitni poljoprivrednici	6	24	70
Penzioneri	19	29	52
Nezaposleni	16	31	53
Izdržavana lica	15	29	56
Za ceo uzorak	21	28	51

Iz prethodne tabele se vidi da odgovori variraju u vezi sa različitim karakteristikama stanovništva. U grupi onih koji prepoznaju pomak nabolje pripadnici srednje klase javljaju se češće nego ostali društveni slojevi (tako se izjasnilo 45% stručnjaka i 49% malih preduzetnika). Znatno ređe od proseka se javljaju poljoprivrednici. Percepcija smeru promena u načinu života je zanimljiva i sa aspekta stepena školske spreme ispitanika, te sa aspekta nivoa urbanizovanosti naselja u kojem domaćinstvo živi. Sasvim je jasno da je pojačana koncentracija građana sa pozitivnim iskustvom iz dvogodišnjih promena u Beogradu i među

obrazovnijim stanovništvom. Proporcionalno učešće domaćinstava iz različitih društvenih grupa u trendu pomaka životne situacije nagore varira manje nego u trendu poboljšanja, tj. efekte pogoršanja manje-više ravnomerno prepoznaju pripadnici svih slojnih grupa, regiona i nivoa stručne spreme. Jedina dva odstupanja vredna komentara vide se kod sloja stručnjaka, odnosno kod kategorije visoko-obrazovanih koja se dobrim delom preklapa sa pomenutim slojem. Domaćinstva ispitanika sa ovim karakteristikama se ređe javljaju među onima koji prijavljuju pogoršanje životnih uslova.

Onima čija domaćinstva su iskusila promenu ponudeno je i da odgovore u čemu se ta promena ogleda. Kod ispitanika čijim domaćinstvima je krenulo na bolje dominiraju odgovori koji opisuju bolju ekonomsku poziciju: viši standard, veća kupovna moć, pronalaženje posla (zapošljavanje) i sl. (21% od ukupnog broja odgovora), kao i odgovori koji se odnose na stabilnije ekonomske uslove u zemlji (takođe 21%). Direktno navođenje većih prihoda nosi 20 %, a zanimljivo je da isto učešće imaju i odgovori koji se odnose na povećanu bezbednost, slobodu i sigurnost. Konačno, u 10% slučajeva je i redovnost prihoda pomenuta kao primer poboljšanja uslova života.

Što se tiče domaćinstava kojima je krenulo nagore, kod njih se ubedljivo najčešće promena prepoznaje u lošijoj ekonomskoj poziciji (niži standard, manja kupovna moć, rast cena i troškova) – 49% od ukupnog broja odgovora. Sledi direktno navođenje nedostatka ili smanjenja prihoda domaćinstva (26%) i nepovoljniji ekonomski uslovi (nezaposlenost, visoki porezi, nerazvijenost sistema kreditiranja, nesigurnost tržišta) – 15%.

Procenat ispitanika koji uočavaju promenu nabolje u uslovima života nakon 5. oktobra 2000. je relativno mali. Dalja analiza ukazuje na izvesnu diversifikaciju ovog trenda i na mogućnost lociranja efekata ekonomskih i političkih promena. Naime, vidljivost poboljšanja životnih uslova raste sa modernizacijskim parametrima kao što su urbana gustina i stepen obrazovanja. Obrazloženja percepcije smeru promene uslova života uočljivije variraju na nivou aktera nego preko markera šireg konteksta promena. Samim tim lakše je locirati akcioni okvir putem socio-profesionalnih kategorija nego preko širih socijalnih i kulturnih determinanti. Varijable kao što su starost, pol, regionalna pripadnost, a u velikoj meri čak i urbanizovanost i stepen obrazovanja imaju slabiju moć objašnjavanja u ranoj fazi promena kada 'pobedničke' i 'gubitničke' strategije još uvek nisu sasvim jasno profilisane i diferencirane. Ipak, ako govorimo o trendu diferencijacije, zanimljivo je da su u ovom eksplanatornom kontekstu potencijalni 'dobitnici' jasnije diferencirani nego 'gubitnici'. Pripadnici najviših društvenih slojeva uočavaju promenu nabolje (ne treba smetnuti s uma da je za elitu i zadržavanje istih životnih uslova povoljan ishod) i prepoznaju ih u boljim uslovima poslovanja, zarađivanja i potrošnje. Međutim, dok se sitni preduzetnici prvenstveno vezuju za stabilne

ekonomske uslove i poboljšanje uslova poslovanja objašnjavajući bolji život svojih domaćinstava u poslednje 2 godine, stručnjaci se ravnomerno vezuju za sva pomenuta dominantna objašnjenja. S druge strane, uočen je i blagi trend izdvajanja 'gubitnika'. Dok se kod radnika nižih kvalifikacija i kod izdržavanih lica sve tri najučestalije grupe obrazloženja pogoršanja životne situacije distribuiraju ravnomerno, kod srednjih poljoprivrednika su naglašeni nepovoljni ekonomski uslovi, kod sitnih poljoprivrednika niži standard i rast cena i troškova, a kod nezaposlenih takođe nepovoljni ekonomski uslovi. Konačno, vredno je pomenuti i penzionere. Njihova procena efekata promena se ne razlikuje od slike koju daje ceo uzorak, ali je zanimljivo da se kod penzionera koji smatraju da im ide nabolje kao glavni činilac poboljšanja izdvaja redovnost penzija.

Promena materijalnog položaja

Pogledajmo u nastavku kolika je sposobnost domaćinstava da izlaze nakraj sa problemima reforme i kako se ona u tome snalaze. Kao i pre dve godine, mi smo ukupni potencijal domaćinstava merili preko više od stotinu indikatora koji predstavljaju ekonomski, socijalni i kulturni kapital. Ekonomski položaj domaćinstava je predstavljen putem kompozitnog indeksa materijalnog položaja. Ovaj indeks počiva na tri dimenzije: prihodima, imovini i potrošnji. Ove dimenzije su merene preko više od 50 indikatora, putem ordinalnih i količiničkih skala. Isti kriterijumi razgraničenja su korišćeni 2000. i 2002. godine, s tim što je kod troškova ishrane i različitih oblika prihoda uzeto u obzir uvećanje vrednosti⁶. U sledećoj tabeli i dijagramu su uporedno prikazani rezultati analize materijalnog položaja.

Tabela 5. Domaćinstva na osnovu materijalnog položaja, uporedno za 2000. i 2002., u %

Materijalni položaj	Istraživanje	
	Jul 2000.	Septembar 2002.
Nizak	16	14
Srednje nizak	45	49
Srednji	24	22
Srednje visok	10	10
Visok	5	5

⁶ Prosečna vrednost troškova ishrane i prosečna vrednost sume prihoda po članu domaćinstva su u uzorku iz 2002. godine za oko 100% više nego u uzorku iz 2000. godine.

Kada se uporede distribucije na osnovu indeksa materijalnog položaja vidi se da za dve godine nije došlo do gotovo nikakve izmene stanja. I dalje se preko 60% domaćinstava nalazi u donjem delu lestvice materijalnog položaja. No, za precizniji uvid potrebno je videti da li kategorije materijalnog položaja danas podrazumevaju drugačiju ekonomsku moć. Takođe, treba uporediti unutrašnju strukturu ovih distribucija i videti da li se menja karakter domaćinstava koja se smeštaju na dno, u sredinu i na vrh skale.

Najpre treba reći da evidentan porast vrednosti prihoda gura domaćinstva sa dna lestvice prihoda prema sredini. Na vrhu lestvice prihoda nije došlo do izmene - i dalje u grupi sa najvišim prihodom ima mesta za samo 3% domaćinstava, baš kao i 2000. godine. Uočen je i lagan, ali nesumnjiv rast na nekim elementima potrošnje. Srazmera domaćinstava čiji članovi idu na letovanje nije se promenila u odnosu na 2000, ali je 1/3 od onih koji su išli na letovanje sada odsela u privatnom smeštaju, dok je ranije taj podatak važio za smeštaj kod rodbine i prijatelja. Od svih važnijih tehničkih uređaja u domaćinstvu promena je uočena jedino kod posedovanja mobilnog telefona – procenat vlasnika se povećao sa 21% na 42%. Može se reći i da je donekle podmlađen vozni park u Srbiji, kao i da je blago povećana potrošnja goriva. Konačno, za teorijsku podlogu ovog projekta je bitan i podatak o trendu smanjenja naturalne proizvodnje i razmene – sada 43% domaćinstava u Srbiji ne proizvodi hranu i piće na sopstvenoj okućnici, a 2000. ta brojka je bila 36%; pomoć kroz naturalnu razmenu nikada ne dobija 72% domaćinstava, a 2000. je takvih bilo 65%. Još jedan 'kućni posao' kod kojeg je uočljiva promena u odnosu na 2000. je čuvanje male dece i nega bolesnih, ali u ovom slučaju se radi o porastu učešća domaćinstava koja pronalaze unutrašnje resurse za rešavanje ovog problema sa 26% u 2000. na 48% u 2002. Kod svih ostalih usluga slika je vrlo slična kao 2000: sami sebi šiju i prepravljaju odeću u 37% domaćinstava, popravljaju kućne aparate u 38% i održavaju stan (vodovod, električna i sl.) u 53% domaćinstava.

Dodatnu ilustraciju ekonomskog položaja domaćinstava u Srbiji može predstavljati i njihov potencijal na tržištu nekretnina, proizvoda i usluga. Mi smo pitali ispitanike da li su njihova domaćinstva u protekle dve godine imala značajnija ulaganja (veća od 1000 eura) u neke proizvode, usluge i nekretnine. Više od navedene sume u lečenje i negu članova domaćinstva uložilo je 13% domaćinstava, u školovanje članova domaćinstva 12%, u preuređenje i održavanje stambenog ili poslovnog prostora 9%, u nabavku vozila, kućnih aparata, nameštaja ili poljoprivredne mehanizacije 9%, u održavanje vozila, bele tehnike ili mehanizacije 9%, u uvećanje stambenog ili poslovnog prostora ili dodatnih objekata na gazdinstvu 7% i u kupovinu nakita i umetničkih predmeta 1%. Čak 66% domaćinstava nije navelo ulaganje ni u jednu od navedenih stavki, a svega 6,5% je imalo ulaganja u 3 ili više stavki.

Osim gore navedenog, mi smo radi uporedivosti i u ovom talasu istraživanja ispitanicima postavili pitanje da li su ukupni prihodi njihovog domaćinstva dovoljni za podmirenje osnovnih potreba domaćinstva (ishrana, odevanje, plaćanje računa) i ako nisu, koliko procenata u odnosu na ukupne prihode im nedostaje. U narednoj tabeli odgovori su dati uporedno za 1999⁷, 2000. i 2002. godinu.

Tabela 6. Pokrivenost osnovnih životnih potreba ukupnim prihodima domaćinstva, uporedno za 1999, 2000. i 2002, u %

Dovoljnost prihoda	Istraživanje		
	Septembar 1999.	Jul 2000.	Septembar 2002.
Prihodi su dovoljni	25	19	40
Nedostaje do 50% ukupnih prihoda	11	14	9
Nedostaje između 50% i 100% ukupnih prihoda	22	19	15
Nedostaje između 100% i 200% ukupnih prihoda	20	15	14
Nedostaje preko 200% ukupnih prihoda	22	33	22

Podaci iz prethodne tabele pokazuju nedvosmisleno da je došlo do uočljivog rasta sposobnosti domaćinstava da prihodima pokrivaju svoje osnovne troškove, sa 19% na 40%. Ako se na tren vratimo na distribuciju materijalnog položaja, nameće se zaključak da sposobnost podmirivanja osnovnih životnih potreba sada naglašenije predstavlja odliku domaćinstava sa srednjim materijalnim položajem. Uistinu, među srednjestojecim domaćinstvima 2000. godine bilo je samo 25% onih koja su mogla da pokriju osnovne troškove ukupnim prihodima, dok ih sada ima 50%. Međutim, budući da se grupa domaćinstava kojima najviše nedostaje da podmire osnovne troškove nije umanjila za onoliko procentnih poena za koliko se uvećala grupa solventnih (21), može se reći da se poboljšanje ne raspoređuje linearno na sva domaćinstva, nego se pojačava i diferencijacija. I u ovom slučaju poređenje sa materijalnim položajem potvrđuje pretpostavku. Naime, proporcija domaćinstava kojima nedostaje najviše za bazični socijalni opstanak nije se promenila unutar grupe sa najnižim materijalnim položajem. I 2000, kao i sada, među najsiromašnijima je bilo 45% onih kojima nedostaje preko 200% ukupnih prihoda da bi pokrili osnovne rashode. U tom smislu, valja podsetiti da je povećavanje socijalnih i ekonomskih razlika bilo zajednička odlika privrednih reformi svih post-socijalističkih zemalja u regionu.

⁷ Podaci za 1999. godinu su dobijeni ljubaznošću SMMRI (Strategic Marketing), a na osnovu istraživanja radenog za UNOCHA.

Elementi strategija opstanka domaćinstava

Na prvom koraku, u pokušaju da sa deskriptivnog nivoa uđemo dublje u strukturu domaćinstava kako bi proučili modele njihove ekonomske aktivnosti koristićemo istu klasifikaciju domaćinstava koju smo koristili 2000. godine, a to je standardna podela na poljoprivredna, nepoljoprivredna i mešovita domaćinstva. Najpre valja naglasiti da su ispitanici iz mešoviti domaćinstava proporcionalno najčešće ocenjivali uslove života svog domaćinstva kao bolje nego pre oktobarskih promena 2000. i proporcionalno najređe kao lošije. Ova informacija se jasnije vidi u sledećoj tabeli.

Tabela 7. Percepcija promene uslova života prema privrednoj strukturi domaćinstva, u %

Tip domaćinstva	Promena		
	Nabolje	Nagore	Isto
Poljoprivredno	11	29	60
Nepoljoprivredno	22	29	49
Mešovito	23	26	51

Uz prethodnu tabelu na značaju dobija i podatak da je kod mešoviti domaćinstava zabeležen blag uspon na lestvici materijalnog položaja, pre svega zahvaljujući povećanju prihoda. U sledećoj tabeli su dati uporedni podaci za 2000. i 2002. godinu.

Tabela 8. Prosečna vrednost na indeksu materijalnog položaja prema privrednoj strukturi domaćinstva, uporedno za 2000. i 2002.

Tip domaćinstva	Istraživanje	
	Jul 2000.	Septembar 2002.
Poljoprivredno	2,36	2,13
Nepoljoprivredno	2,38	2,38
Mešovito	2,55	2,66

Osnovni nalaz iz istraživanja 2000. vezan za privrednu strukturu domaćinstva nije promenjen. I dalje je najveća koncentracija siromaštva među poljoprivrednim domaćinstvima, pogotovo onim sa malim posedom. Kombinovana radna strategija

mešovitim domaćinstava i dalje se čini uspešnom. Godine 2000. je bolji skor ovih domaćinstava na indeksu materijalnog položaja počivao na vidnoj prednosti na indeksu imovine. Godine 2002. to je ponovo slučaj, ali, osim toga, mešovita domaćinstva uspevaju da prate nepoljoprivredna u trendu postepenog rasta prihoda, a da ih istovremeno ne prate u trendu opadanja potrošnje.

Na ovom mestu se valja podsetiti nalaza iz prvog talasa istraživanja po kojem je jedan od najvažnijih elemenata strategije mešovitim domaćinstava bilo kombinovanje resursa. Do sada je dat opis za nekoliko resursa na osnovu kojih se profilise strategija opstanka domaćinstva. Videli smo kakvo je stanje u vezi sa materijalnim položajem, naturalnom proizvodnjom i samousluživanjem (proizvodnja hrane i pića i pružanje osnovnih usluga unutar domaćinstva), kao i ponašanjem na tržištu. Pre nego što pogledamo kako ove komponente strategija funkcionišu u različitim tipovima domaćinstava treba još dati osnovnu sliku o stanju socijalnog kapitala. Za potrebe ove analize on je predstavljen kroz pitanja o ispitanikovom pristupu različitim društvenim institucijama kroz socijalne kanale (poznanstva). U sledećoj tabeli je dat uporedni prikaz ovih pitanja za 2000. i 2002. godinu.

Tabela 9. Učešće domaćinstava koja imaju prijatelje ili rođake koji mogu da omoguće rešavanje određenih problema, uporedno za 2000. i 2002. u %

Materijalni položaj	Istraživanje	
	Jul 2000.	Septembar 2002.
Pronalaženje redovnog ili dodatnog posla	26	17
Pristup zdravstvenim ustanovama	46	31
Upis dece u školu	16	10
Dobijanje boljeg posla, unapređenje	8	7
Regulisanje različitih administrativnih poslova	nedostupno	25
Pozajmljivanje novca	nedostupno	36

Primetno je slabljenje socijalnog kapitala, što je verovatno vezano za širi društveni kontekst raspada prethodnog sistema i dubinu opšte društvene krize. Posebno je upadljiv pad vezan za pristup medicinskim ustanovama.

Sve u svemu, može se reći da se rezultati naše analize uklapaju u sliku na makro nivou. Oni ukazuju na stabilizaciju ekonomskih odnosa, prilično uravnoteženu distribuciju troškova tranzicije i postepenu diferencijaciju dinamičkih, aktivističkih elemenata u privrednom životu. Materijalni položaj domaćinstava je još

uvek veoma nizak, ali je veći deo pasivnih kategorija stanovništva zaštićen na elementarnom nivou, dok su radno sposobni gurnuti ka tržištu rada koje počinje jasnije da se izdvaja za ekonomski ugrožene kao polje osnovne ekonomske akcije. Međutim, treba naglasiti da se ovi elementi zaključka javljaju samo u naznakama i da od makro-sistemskih performansi zavisi njihova dalja sudbina. Oživljavanje privrede i porast zaposlenosti su nužni preduslovi za stabilizaciju ovih procesa.

Strategije društvenih grupa

Za razliku od prethodnog nivoa istraživanja, čiji je cilj bio da uoči oblikovanje strategija očuvanja ili poboljšanja društveno-ekonomskog položaja na nivou domaćinstava, drugi nivo usmeren je na strategije koje razvijaju pojedinci oslanjajući se na sopstvene, ali i resurse domaćinstava. Kao što je na prethodnom nivou moguće razlikovati domaćinstva u zavisnosti od strukture elemenata ponašanja kojima formulišu strategije, tako je i na nivou individualnih aktera moguće razlikovati različite strateške orijentacije. Pokazalo se da su one u velikoj meri determinisane obrazovanjem, pripadnošću određenim socio-profesionalnim grupama, materijalnim položajem, kao i odlikama domaćinstava koje predstavljaju resursnu osnovu za formulisanje individualnih strategija. Sa druge strane, individualne strategije predstavljaju elemente kompleksnijih strategija koje se formulišu na nivou domaćinstva kao ekonomske celine i u tom smislu dva nivoa istraživanja su izrazito deterministički prepletena.

Analiza individualnih strategija odvija se na dva tesno povezana plana. Prvi se odnosi na orijentacije, ili preferencije prema pojedinim tipovima strategija, karakterističnim za određene društvene grupe. Drugi se odnosi na realne strategije, koje pored preferencija podrazumevaju realne akcije determinisane ne samo preferencijama (nekad i nasuprot preferencijama) već i mogućnostima koje proističu iz vrste i obima resursa koji akterima stoje na raspolaganju, kao i društveno-ekonomskim uslovima koji omogućavaju da se postojeći potencijali aktiviraju preko određenih strategija. Iako je nivo realnih strategija važniji za opisivanje situacije na polju socijalne i ekonomske akcije društvenih aktera, nivo izučavanja orijentacija takođe predstavlja značajnu komponentu, jer govori o percepciji mogućnosti za različite akcije u datom kontekstu, kao i o samopercepciji aktera u smislu da li prepoznaju svoje resurse i potencijale, koji su to resursi i kako se mogu integrisati u strategije kojima se profilise njihov društveno-ekonomski položaj. Pažnja će najpre biti usmerena na plan orijentacija, a potom na nivo realnih strategija.

Istraživanje strategija 2000. godine pokazalo je da većina ispitanika uočava izrazito sužen manevarski prostor za formulisanje strategija očuvanja ili poboljšanja položaja. Na otvoreno pitanje o tome šta planiraju konkretno da učine kako bi

poboljšali svoj položaj, čak 45% ispitanika je odgovorilo da ne može ništa da učini, ili da ne zna šta bi učinilo. Gotovo 28% ispitanika je iskazalo nameru da nekim oblicima radnih aktivnosti utiče na očuvanje/poboljšanje društvenog položaja. Radne usmerenosti su primarno bile iskazane kao intenziviranje ili proširenje osnovnog posla, odn. posla koji ispitanici već obavljaju, ili kao promena posla, odn. započinjanje samostalnog posla. Iseljenje ili promena mesta boravka predstavlja takozvanu strategiju izlaska iz situacije i potragu za boljim uslovima izvan ovdašnjeg društveno-ekonomskog konteksta. Kao posebna grupa odgovora nametnula se i promena uverenja, mišljenja. Ovo na izvestan način govori o spoznaji potrebe za preuređenjem kognitivne mape koja nije u ondašnjim okolnostima mogla da izrodi produktivne strategije.

Istraživanje iz 2002. godine pokazalo je da je na ovom polju došlo do značajnih promena. Uočene su orijentacije ispitanika koje se nisu javljale pre dve godine, a promenio se i odnos između različitih orijentacija (tabela).

Tabela 11. Planiranje akcija usmerenih na poboljšanje položaja, uporedno 2000. i 2002. godine, u %

Tip akcije	2000.	2002.
Da se zaposli	*	10,7
Intenziviranje, proširenje osnovnog posla	18,3	15,1
Promena posla, započinjanje samostalnog posla	9,6	7,8
(E)migracija	5,6	4,3
Promena uverenja, mišljenja	8,2	*
Školovanje, stručno usavršavanje	*	6,1
Da se strpi do poboljšanja opštih uslova	*	5,6
Ne može da učini ništa, ne zna	45,0	29,1
Ostalo	13,3	21,3

Iz uporednog pregleda uočavaju se strateške orijentacije koje se pre dve godine uopšte nisu javljale. Preko 10% ispitanika sada izdvaja nameru da se zaposli, što u velikoj meri svedoči o percepciji izmenjenih mogućnosti na tržištu rada. Značajna je i uočena orijentacija na školovanje, odnosno dodatno obrazovanje, koja govori o porastu značaja tzv. kulturnog kapitala, odnosno shvatanja da obrazovanje ponovo predstavlja značajniji resurs koji se može konvertovati preko tržišta rada. Izdvaja se i grupa onih koji ne mogu ili ne žele iz različitih razloga da na nivou individualnih strategija utiču na poboljšanje svog položaja, ali koji očekuju da će promene u opštim socio-ekonomskim uslovima dovesti i do poboljšanja njihovog

položaja. Napokon, učešće onih koji se osećaju nemoćno da preuzmu bilo šta u pravcu izmene položaja, ili nisu u stanju da formulišu svoju stratešku orijentaciju palo je ispod 30%. Združene orijentacije na radne strategije ovog puta čine 33,6% odgovora, što govori o značajnom pomaku u percepciji tržišta rada kao kanala kroz koji je moguće uticati na sopstveni socio-ekonomski položaj.

Ukoliko ove strateške orijentacije razvrstamo prema kriterijumu pro-aktivnih i pasivnih orijentacija, kao i po osnovnom sadržaju orijentacije, moguće je izdvojiti sledeće vrste strateških orijentacija (tabela 12):

Tabela 12. Tipovi strateških orijentacija za poboljšanje položaja 2002. godine

Orijentacije	%
Radne strategije	33,5
Strategije akumulacije kapitala	9,7
Exit strategije	4,3
Pasivne optimističke	5,6
Pasivne iz nemoći	29,1
Ostalo	17,7

Radne strategije predstavljaju izrazito pro-aktivne strategije i uključuju pronalaženje posla, intenziviranje postojeće radne aktivnosti, proširenje posla, promenu posla i pronalaženje dodatnih poslova uz postojeći, bez obzira da li je reč o radu u formalnoj ili neformalnoj ekonomiji (o ovome će više reči biti kasnije). Strategije akumulacije kapitala se takođe mogu uvrstiti u pro-aktivne strategije, jer se prema strukturi odgovora pretežno odnose na akumulaciju kulturnog kapitala koji se potom može konvertovati na tržištu rada, mada je u poslednjoj tabeli u ovaj tip strategija uključena i štednja, prikupljanje finansijskog kapitala. Strategije izlaska iz situacije ovde su shvaćene u užem smislu, kao napuštanje aktualnog socio-ekonomskog prostora, bilo da je reč o odlasku u inostranstvo, koji u ovoj strateškoj orijentaciji dominira ili o potrazi za pogodnijim ekonomskim okvirom unutar istog društva. Poslednja dva tipa strateških orijentacija su pasivna, uz razliku da kod prvog pasivizam prati očekivanje da će šire reforme i opšte podizanje standarda dovesti i do poboljšanja položaja ispitanika, dok poslednji tip orijentacije ukazuje na percepciju da ne postoje akcije kojima je moguće uticati na poboljšanje položaja, ili je reč o nemogućnosti da se moguće akcije uoče i kristalizuju. Manji broj ispitanika iskazuje ovakvu orijentaciju zbog toga što je u datim okolnostima već iscrpeo moguće aktivne strategije i dostigao relativno visok materijalni položaj, dok se kod većine ispitanika iz iste grupe radi o svojevrsnom otuđenju, nemoći da preuzmu aktivnosti koje bi uticale na poboljšanje njihovog položaja.

Zanimljivo je steći uvid u osobenosti društvenih grupa (diferenciranih prema različitim kriterijumima) koje inkliniraju određenim tipovima strateških orijentacija. U svim tipovima strategija izuzev akumulacije kapitala i pasivizma iz nemoći dominiraju muškarci. Pro-aktivne strategije su zastupljenije u mladim i srednjim starosnim grupama, a pasivizam raste sa starošću. Radne strategije su najzastupljenije u srednjoj starosnoj kategoriji, od 35 do 44 godine starosti. Kada je reč o socio-profesionalnim grupama, orijentacija na radne strategije najizraženija je kod nezaposlenih (preko 2/3 nezaposlenih iskazuje ovu orijentaciju), potom kod preduzetnika (62% preduzetnika iskazuje ovu orijentaciju), i zatim redom kod stručnjaka, službenika, tehničara i proizvodnih radnika kod kojih je ova orijentacija izraženija u odnosu na druge (tabela 13).

Tabela 13. Strategije kod socio-profesionalnih grupa, u %

Grupe	Radne strateg.	Strateg. izlaska	Strategije akumulacije	Pasivni optimizam	Pasivizam	Ostalo
Političari i direktori	34,7		3,0	3,0	31,4	27,8
Preduzetnici	61,9	2,3	7,4	6,4	8,9	13,2
Stručnjaci	41,1	6,2	10,3	8,4	21,0	13,0
Službenici i tehničari	38,3	6,1	4,1	9,2	23,3	19,0
Radnici	37,3	5,1	7,2	3,5	22,8	24,1
Poljoprivrednici	27,7	5,4	4,7	9,3	26,7	26,3
Penzioneri	9,4		3,4	7,5	58,5	21,2
Nezaposleni	67,9	7,4	3,1		13,7	7,9
Studenti i učenici	6,6	4,8	84,5		4,2	
Ostali	14,3	3,1	18,0	4,4	41,9	18,3

Strategija izlaska iz situacije ne dominira ni u jednoj socio-profesionalnoj grupi, mada se, u poređenju sa drugim grupama, najviše nezaposlenih opredelilo za tu orijentaciju. Studenti i učenici se u 84% slučajeva opredeljuju za strategiju akumulacije (u ovom slučaju znanja), mada je interesantno uočiti da se i među proizvodnim radnicima gotovo 10% takođe opredeljuje za ovu opciju, nešto više nego što je stručnjaka koji su iskazali istu orijentaciju. Pasivni optimizam ne dominira ni u jednoj grupi, ali kada se uporede socio-profesionalne grupe unutar ovog tipa strategije, uočava se da se na poboljšanje opštih uslova više oslanjaju penzioneri, poljoprivrednici i službenici i tehničari. Napokon, pasivizam preovlađuje u grupama penzionera i domaćica, ali je i najizraženija orijentacija kod poljoprivrednika. Zapravo, iako je najviše poljoprivrednika iskazalo krajnje pasivnu

orijentaciju, druga po učestalosti je orijentacija na radne strategije. To govori o izrazitoj polarizovanosti ove grupe, koja proističe iz različitih resursnih potencijala. Poljoprivrednici koji imaju više zemlje, poljoprivrednih mašina, više su usmereni na radne strategije, dok se oni sa skromnijim resursima prepuštaju pasivizmu.

Pro-aktivna orijentacija raste u izvesnoj meri sa obrazovanjem. Međutim, izraženija razlika se javlja između nisko obrazovanih, sa jedne strane, i srednje i visoko obrazovanih sa druge, dok se između srednje i visoko obrazovanih ne javljaju značajnije razlike. Orijetacije su značajno povezane i sa materijalnim položajem domaćinstava ispitanika. Radne strategije su zastupljenije od drugih u svim kategorijama materijalnog položaja, osim u najnižoj, mada je njihova dominacija u odnosu na druge strategije najizraženija u kategoriji najvišeg materijalnog položaja. U kategoriji najnižeg materijalnog položaja dominira pasivizam iz nemoći. Međutim, ovakve distribucije se javljaju delom i usled visokog učešća samačkih domaćinstava i domaćinstava starijih parova bez dece, koji su visoko zastupljeni u kategorijama niskog i srednje niskog materijalnog položaja.

Napokon, učestalost pojedinih orijentacija u odnosu na tip domaćinstva ispitanika pokazuje da su samo u mešovitim domaćinstvima ubedljivo najzastupljenije radne strategije, dok su nepoljoprivredna i poljoprivredna domaćinstva izrazito polarizovana između aktivnih i pasivnih strategija.

Već prvi uvidi u rezultate istraživanja pokazuju da među aktivnim stanovništvom u Srbiji postoji obilje različitih kombinacija aktivnosti i strategija usmerenih na sferu rada. Svaki pokušaj da se sačini relativno jednoznačna diferencijacija aktivnog stanovništva prema radnom statusu, vrsti, sektorima i granama delatnosti ukazuje da postoje grupe aktera koje se prelivaju iz jedne kategorije u drugu u zavisnosti od kriterijuma klasifikacije. S obzirom da je cilj ove analize detaljnije upoznavanje ekonomskih strategija društvenih grupa, ustanovljena je multidimenzionalna klasifikacija na osnovu statusa zaposlenosti, najamnog odnosno rada u sopstvenoj firmi, osnovnog i dodatnog rada (tabela 14).

Tabela 14. Višedimenzionalna klasifikacija grupa prema radnom statusu i aktivnostima

Društvene grupe	%
Preduzetnici	4,2
Formalno zaposleni koji obavljaju i dodatne aktivnosti	18,4
Formalno zaposleni koji ne rade dodatno	19,5
Ispitanici koji obavljaju radne aktivnosti izvan formalnog statusa zaposlenih	16,2
Ispitanici koji nemaju nikakve radne aktivnosti	41,8

Poslednja grupa je najveća u obimu zbog toga što su se u nju skupili penzioneri, studenti, učenici, nezaposleni i domaćice. Međutim, to nikako ne znači da ta grupa iscrpljuje navedene socio-profesionalne kategorije, koje se mogu naći i u prethodnoj grupi (što će biti prikazano kasnije). Osobnosti ekonomskih strategija i delovanja na tržištu rada biće prikazane po izdvojenim grupama.

Zbog relativno male zastupljenosti u uzorku, preduzetnici i samozaposleni su svrstani u istu grupu. Među preduzetnicima dominiraju muškarci (75%), i starosne grupe od 35-44 i 45-54 godine (njihovo učešće u grupi preduzetnika je 70%). Prema granama delatnosti, preduzetnici se i dalje koncentrišu u trgovini, uslugama, i zanatstvu. Preko 1/3 posluje u oblasti trgovine, 1/4 u zanatstvu, 14,6% u turizmu i ugostiteljstvu, a 6% ima proizvodnu firmu. Prema veličini, uočava se izrazita dominacija sitnih preduzetnika. Preduzetnici koji zapošljavaju najviše 5 osoba čine 65% preduzetničke grupe. Preduzetnici koji zapošljavaju do 30 osoba čine 30%, dok krupnih preduzetnika (sa više od 30 zaposlenih) ima 3,2%.

S obzirom na teškoće koje su pratile preduzetničko poslovanje u uslovima ekonomske krize, sankcija, pravnih teškoća, tokom čitavog perioda post-socijalističke ekonomije, od ispitanika iz grupe preduzetnika je zatražena ocena o poslovanju firme nakon političkih promena 2000. godine (tabela 15).

Tabela 15. Ocena poslovanja firme nakon političkih promena 2000.

Ocena	%
Poslovanje firme je krenulo nabolje	33,3
Poslovanje firme je krenulo nagore	14,3
Poslovanje firme je ostalo isto	52,4

Srednji preduzetnici u većoj meri ocenjuju da im je poslovanje krenulo nabolje, nego sitni i krupni preduzetnici. Od preduzetnika se takođe tražilo da navedu koji bi faktori mogli da predstavljaju podsticaj, a koji smetnju za budući razvoj poslovanja. Zanimljivo je da su u navođenju podsticaja podjednako često istaknuti (po 25%) smanjenje poreza, povoljniji krediti i podizanje opšteg standarda, a iza njih sledi bolja ekonomska politika. Međutim, kada navode faktore koji bi predstavljali smetnju budućem poslovanju, preduzetnici na prvo mesto izdvajaju poreze, a potom opštije društveno-ekonomske nestabilnosti. Preduzetnici zauzimaju više pozicije na indeksu materijalnog položaja: 38,1% preduzetnika iz uzorka nalazi se u kategoriji najvišeg materijalnog položaja, 18,2% na srednjem višem, 29% na srednjem i 13% na višem niskom materijalnom položaju. Niže stupnjeve materijalnog položaja uglavnom zauzimaju sitniji preduzetnici.

Iako bi se očekivalo da preduzetnici upražnjavaju fokusirane strategije, dakle strategije koje se u potpunosti odnose na razvoj, unapređenje ili proširenje osnovnog posla, rezultati istraživanja pokazuju da postoji manji broj, uglavnom sitnih preduzetnika i samozaposlenih, koji pored osnovnog posla obavljaju i dodatne poslove za druge neformalne poslodavce. Mada se usled malog broja ovakvih preduzetnika ne mogu davati kvantitativne ocene pojave, značajno je uočiti činjenicu da, iako većina preduzetnika uspeva ne samo da se otisne u samostalni posao već i da zahvaljujući njemu gradi relativno visok socio-ekonomski položaj, određen broj sitnijih preduzetnika ima potrebu da se oslanja i na dodatne radne aktivnosti. Reč je uglavnom o novijim preduzetnicima, koji verovatno još nisu stabilizovali osnovni posao, ili o nedovoljno uspešnim preduzetnicima koji upravo zbog sigurnije egzistencije pribegavaju i radu za druge neformalne poslodavce.

Dve grupe koje će sada biti upoređene prema nizu dimenzija, razlikuju se primarno po tome što prvi u radnom ponašanju iskazuju tzv. mono-radne strategije, dok drugi primenjuju višestruke radne strategije. U grupi koja obavlja samo osnovni, formalni posao većinu čine žene, dok je u grupi zaposlenih koji obavljaju i dodatni posao ubedljivo više muškaraca (73%). Prema profesionalnoj strukturi dve grupe su slične, sem što je u grupi višestrukih radnih aktivnosti nešto više radnika. Značajnija razlika koja se može uočiti prema granama delatnosti osnovnog posla vidljiva je jedino u finansijskom sektoru, čiji se zaposleni manje uključuju u dodatne aktivnosti. Razlike se ne pokazuju ni između društvenog i privatnog sektora, ali se uočava veće učešće u dodatnim radnim aktivnostima kod zaposlenih u mešovitom sektoru. U kategoriji višestrukih radnih aktivnosti je 10% više ispitanika koji su iskazali želju da napuste sadašnji posao, za razliku od ispitanika koji obavljaju samo osnovni posao u okviru formalnog zaposlenja. Rezultati ne ukazuju na mogućnost da nepovoljnija radna situacija jedne istiskuje ka neformalnom tržištu rada i prisiljava ih da pronađu dodatne poslove. To znači da za determinantama mono-radnih ili višestrukih radnih strategija nije dovoljno tragati u sferi osnovnog zaposlenja. Zapravo, tendencije su slične rezultatima Sheppey istraživanja (Pahl, Gershuny, 1979), koje je u posve drugačijem socijalnom kontekstu uočilo polarizaciju na radno bogata i radno siromašna domaćinstva, koja je još uočljivija kada se u analizu uključe nezaposleni.

Dimenzija u kojoj se ogledaju značajnije razlike jeste stav prema rešenjima vezanim za radnu situaciju. Ispitanici koji pored osnovnog obavljaju i dodatne poslove, fleksibilniji su i spremniji da prihvate rizike promene posla (tabela 16).

Tabela 16. Najprihvatljivije rešenje za radnu situaciju, prema obavljanju dodatnih poslova, u %

Rešenje	Zaposleni koji obavljaju i dodatne poslove	Zaposleni koji ne obavljaju dodatne poslove
Odgovara im sadašnja situacija	14,8	33,2
Pristali bi na manju platu da bi zadržali sadašnje radno mesto	1,3	3,9
Pristali bi na posao ispod svoje kvalifikacije da bi zadržali zaposlenje	3,2	2,9
Pristali bi na posao ispod svoje kvalifikacije ali za znatno veću platu	10,8	19,0
Pristali bi da iz stalnog radnog odnosa pređu na povremeni, ali znatno bolje plaćen rad po ugovoru	10,3	8,0
Pristali bi da uz postojeći posao pronađu dodatni	40,9	28,4
Pristali bi da napuste sadašnji posao i započnu sopstveni privatni posao	18,5	4,5

Očigledno je da su zaposleni koji već obavljaju dodatne poslove u manjoj meri zadovoljni sadašnjom situacijom, i fleksibilniji u potrazi za dodatnim poslovima, ili čak spremniji da se otisnu u samostalni posao. Međutim, distribucija odgovora ukazuje da i kod ove grupe još uvek postoji značajna potreba da se zadrži siguran posao, pa se rešenja koncentrišu oko pronalazjenja dodatnih poslova. U drugoj grupi, iako manje zastupljena, takođe je prisutna potreba za pronalazjenjem dodatnih poslova. Činjenica da ona nije realizovana ukazuje na različite resurse kojima dve grupe raspolažu u pronalazjenju dodatnih poslova.

Zaposleni koji obavljaju dodatne radne aktivnosti u gotovo 60% slučajeva kao glavni motiv navode preživljavanje. Preko 1/4 kao razlog navode podizanje životnog standarda, a 8% dodatno radi iz hobija. I ovoga puta se kao značajan resurs pokazao socijalni kapital ispitanika, jer je preko 60% ispitanika iz ove grupe dodatni posao pronašlo preko poslovnih veza ili rođaka i prijatelja. Međutim, pogrešno bi bilo zaključiti da svi dodatni poslovi spadaju u zonu sive ekonomije. Oko 17% ispitanika dodatne poslove obavlja preko ugovora sa drugim firmama ili preko zadruga. Ipak, visok procenat (83%) dodatnih radnih aktivnosti ostaje u sferi sive ekonomije. Na pitanje o razlozima zbog kojih dodatne radne aktivnosti obavljaju u sivoj ekonomiji, ispitanici najčešće navode izbegavanje poreza (28%), neažurnost države u

regulisanju radnih aktivnosti (18,7%), pozivaju se na uobičajenost prakse rada na crno (12,6%), ili na volju poslodavca (3,2%).

Da li zbog toga što im dodatni poslovi daju nešto veću ekonomsku sigurnost, ili zbog toga što su kroz praksu obavljanja dodatnih poslova stekli veću fleksibilnost i sposobnost da se više oslone na sopstvene potencijale, tek zaposleni koji obavljaju dodatne poslove nešto su manje zabrinuti nad svojim budućim ekonomskim položajem. Dok je 48% ispitanika koji rade samo na osnovnom poslu izjavilo da je zabrinuto nad svojim budućim ekonomskim položajem, takvih je u grupi zaposlenih koji obavljaju dodatne poslove 42%. Napokon, zaposleni koji već obavljaju dodatne radne aktivnosti pokazuju izraženije preduzetničke inklinacije, odn. veću spremnost da osnuju sopstvenu firmu. Dok je takvih među zaposlenima koji ne rade dodatno samo 1%, u grupi zaposlenih koji već rade dodatno nalazi se 31% potencijalnih preduzetnika. Kao glavne motive pri tom izdvajaju veću zaradu (u 46,5% slučajeva), brži napredak (25% slučajeva), preživljavanje (13%), i realizaciju poslovne ideje (7,7%).

Razlike koje se uočavaju između dve grupe koje su predmet poređenja, mogu se pre uočiti u resursnoj osnovi vezanoj za domaćinstva iz kojih pojedinci dolaze, ali i u strukturi neformalnog tržišta rada koje otvara više mogućnosti za određene vrste poslova, dok ograničava aktivnosti pojedinih profesionalnih grupa. Uočava se da zaposleni koji obavljaju dodatne poslove u većem broju dolaze iz mešovitih domaćinstava, i češće iz višegeneracijskih domaćinstava sa decom. Ovakva domaćinstva raspolažu bogatijim ljudskim resursima, ali vrše i veći pritisak na članove da razviju dodatne i kompleksnije ekonomske strategije. Pored toga, struktura dodatnih poslova pokazuje da je na neformalnom tržištu rada veća tražnja za poslovima nižeg kvalifikacijskog profila (tabela 17).

Tabela 17. Struktura dodatnih radnih aktivnosti

Vrsta posla	% u uzorku
Poljoprivredni poslovi	20,3
Zanatski poslovi	30,1
Fizički poslovi	10,2
Trgovina	15,3
Građevinski poslovi	5,7
Intelektualni i umetnički poslovi	12,2
Čuvanje dece i pomoć u kući	2,9
Ostalo	3,4

Međutim, iako bi trebalo očekivati da uz ovakvu strukturu neformalnih poslova, niže kvalifikacijske grupe u većoj meri obavljaju dodatni rad, podaci ukazuju da bitnijih razlika između angažovanja u dodatnim aktivnostima između profesionalnih grupa nema (tabela 18).

Tabela 18. Učešće socio-profesionalnih grupa u dodatnim poslovima, u %

Socio-profesionalne grupe	Zaposleni koji obavljaju dodatne poslove	Zaposleni koji ne obavljaju dodatne poslove
Upravljački sloj	6,2	4,0
Stručnjaci	18,2	18,4
Službenici i tehničari	33,7	40,0
Radnici	40,4	36,1
Ostali	1,4	1,5

Na kraju, potrebno je uočiti da strategije višestrukih radnih aktivnosti imaju uticaj na materijalni položaj domaćinstava ispitanika iz date grupe. Naime, domaćinstva zaposlenih koji obavljaju dodatne radne aktivnosti prisutna su u većoj meri na višim lestvicama materijalnog položaja u odnosu na domaćinstva zaposlenih koji ne obavljaju dodatne poslove (tabela 19).

Tabela 19. Materijalni položaj i učešće u dodatnim poslovima, u %

Materijalni položaj domaćinstava	Zaposleni koji obavljaju dodatne poslove	Zaposleni koji ne obavljaju dodatne poslove
Nizak	7,3	6,2
Srednje nizak	39,7	52,3
Srednji	26,9	30,0
Srednje visok	19,9	8,5
Visok	6,2	3,1

Međutim, ovaj pravac determinacije ne treba tumačiti jednostrano. Višestruke radne strategije doprinose višem materijalnom položaju domaćinstava, ali i obratno, bolji materijalni položaj domaćinstava omogućuje solidniju ekonomsku osnovu za pronalaženje i obavljanje dodatnih poslova.

Sledeće dve kategorije odlikuje odsustvo formalnog zaposlenja. Međutim, dok su u prvu kategoriju uključeni svi koji su izvan statusa formalne zaposlenosti, ali

obavljaju radne aktivnosti (najčešće u sferi neformalne ekonomije), drugu kategoriju karakteriše potpuna isključenost iz sfere rada. U grupi radno angažovanih više od polovine (54,6%) čine nezaposleni; slede penzioneri koji učestvuju sa 27,9%, studenti i učenici sa 11%, i na kraju domaćice sa 5,8%. Prema načinu obavljanja radnih aktivnosti uočava se izrazita dominacija onih koji posao obavljaju samostalno, za svoj račun (tabela 20).

Tabela 20. Način obavljanja dodatnog posla, u %

Način obavljanja posla	%
Kroz ugovor sa privatnom ili mešovitom firmom	6,0
Kroz ugovor sa državnom firmom	1,1
Preko zadruga	3,3
Za »neformalnog« poslodavca	29,4
Samostalno, za sebe	60,2

U kategoriji isključenih iz sfere rada penzioneri čine 62%, nezaposleni 17%, studenti i učenici 5,8%, a domaćice i ostali 15,6.

Ovde je značajno izdvojiti kategoriju nezaposlenih, koja se distribuira u obe grupe, mada beleži veće učešće u prvoj (uključenoj u sferu povremenog formalnog i neformalnog rada). Dok za penzionere u ovoj grupi rad takođe predstavlja dopunski prihod, kao i za studente i učenike, koji se u većoj meri oslanjaju na resurse domaćinstva, nezaposleni su u središtu aktivne populacije, a istisnuti iz sfere formalnog stalnog zaposlenja. Tri starosne kategorije gotovo ravnomerno učestvuju (sa po 1/4) : 18-24 godiine, 25-34 i 35-44 godine starosti. Prema dužini »staža« nezaposlenosti, gotovo polovina nezaposlenih u tom statusu se nalazi više od 4 godine (tabela 21).

Tabela 21. Nezaposleni prema dužini nezaposlenosti, u %

Dužina nezaposlenosti	%
Do 6 meseci	7,4
Od 7-12 meseci	8,5
Od 13-24 meseca	16,8
Od 25-48 meseci	20,3
Preko 48 meseci	46,9

Od ukupnog broja nezaposlenih, 16% je prilikom otpuštanja sa posla dobilo otpremninu. Polovina onih koji su dobili otpremninu potrošila je novac od otpremnine na otplatu dugova, dok je 41,4% uložilo u novi posao, a 8,6% na obrazovanje. Među nezaposlenima je 44% osoba sa nezavršenom ili završenom osnovnom školom, 50% srednjeg obrazovanja i 5,6% visoko obrazovanih. Preko polovine nezaposlenih (53,3%) su bivši radnici, među kojima preovlađuju KV i NKV radnici. Druga kategorija po veličini koja je istisnuta iz statusa zaposlenih su službenici i tehničari (17%), a 9% nezaposlenih su studenti i učenici koji nisu ni bili u statusu zaposlenih. Najveći broj nezaposlenih dolazi iz industrije (30%), a potom poljoprivrede (15%) i trgovine (14%). Napokon, 77% nezaposlenih otpušteno je iz državnih i nekada društvenih preduzeća.

Mogućnost da redovno radi ima 17% nezaposlenih, dok 55% radi samo povremeno, a 27,5% retko. Samo 8% nezaposlenih do posla dolazi preko oglasa ili agencije, dok preko polovine posao nalazi preko socijalnih veza, uglavnom rođaćkih i prijateljskih, što potvrđuje tezu o značaju socijalnog kapitala za pristup tržištu rada. Preko 46% nezaposlenih obavlja poslove ispod svojih kvalifikacija. Daleko više nego zaposleni koji obavljaju dodatne aktivnosti, nezaposleni navode kao razlog rada u zoni sive ekonomije volju poslodavca (u 28% slučajeva). Za rad na crno preko 27% smatra odgovornom državu koja je neažurna u regulisanju neformalnog rada.

Rezultati pokazuju da su nezaposleni manje spremni od nekih kategorija zaposlenih (stručnjaka, službenika i tehničara), kao i studenata i učenika, da osnuju sopstvenu firmu: 78% nezaposlenih izjavilo je da ne namerava da osnuje sopstvenu privatnu firmu, a polovina iz te grupe kao razlog navodi nedostatak sredstava.

Mada je u grupi nezaposlenih koji rade u sivoj ekonomiji preko 38% onih koji su izjavili da je izbegavanje poreza glavni razlog zbog kog nisu formalizovali svoje radne aktivnosti, upravo je kod ove grupe primetnija zamerka poslodavcima i državi zbog neregulisanja radne aktivnosti. Zapravo onima koji rade samostalno, za sebe, više odgovara neformalna aktivnost, dok ispitanicima koji rade za neformalne poslodavce odgovara prevođenje iz neformalnog u formalni status zaposlenosti.

Na kraju, kada se poredе dve poslednje grupe iz višedimenzionalne klasifikacije, ne treba zaboraviti da uvid u njihov socio-ekonomski položaj ne treba graditi samo na osnovu individualnih socijalnih obeležja, pa ni individualnih strategija. Njihov položaj je u velikoj meri određen položajem, resursima i strategijama domaćinstava čiji su članovi. Tu se nameće pitanje: da li višedimenzionalna klasifikacija društvenih grupa prema radnim strategijama ukazuje na povezanost strategija sa socio-ekonomskim položajem pojedinaca i domaćinstava? Odgovor je potvrđan, no pre nego što se ukaže na vezu između tipova individualnih strategija i materijalnog položaja domaćinstava, važno je

ukazati na nekoliko interesantnih podataka koji bliže odslikavaju kvalitet radnih strategija.

Podaci iz istraživanja ukazuju na svojevrсну pre/dokvalifikaciju ili podkvalifikaciju koju je u proteklom periodu izvršilo neformalno tržište rada. Neke grupe su sklonije da u zoni neformalnog ili formalnog dodatnog rada znatno iskorače iz svojih formalnih radnih uloga ili profesionalnih profila.

Tabela 22. Vrste dodatnih ili neformalnih aktivnosti koje obavljaju pripadnici različitih socio-profesionalnih grupa, u%

Vrsta posla	Direkt. i politič.	Stručnj.	Služb. Tehn.	Radnici	Penz	Nezapos	Stud. Učen.	Ostali
Poljoprivr.	33,6	8,1	20,1	21,1	37,9	7,6	9,7	31,1
Zanatski	48,6	12,3	34,0	34,0	34,3	34,3	15,9	30,8
Trgovina	3,4	3,7	18,0	18,9	4,8	18,5	19,5	
Fizički poslovi		2,8	5,1	8,0	7,2	24,4	5,3	6,7
Građevinski			3,7	8,5	2,1	8,7		15,5
Intelektualni Umetnički	6,8	61,0	11,9	1,6	6,4	4,9	36,9	9,4
Pomoć u kući		2,7	2,0	4,2	4,9	1,2	8,5	6,5
Ostalo	7,5	9,4	5,1	3,7	2,3	0,5	4,2	

Socio-profesionalne grupe u različitoj meri ukazuju na potkvalifikovanost dodatnih ili neformalnih poslova. Direktori, političari, stručnjaci ističu u gotovo 30% slučajeva da dodatni poslovi nisu na nivou njihovih kvalifikacija. Isto tvrdi i 35% radnika. Ostale grupe u većem broju slučajeva (preko 40%) ukazuju da su radne aktivnosti koje obavljaju dodatno ili neformalno ispod njihovih kvalifikacija. Grupe diferencirane na osnovu radnih strategija iskazuju i različit preduzetnički potencijal. Najizraženije preduzetničke inklinacije pokazuju zaposleni koji već obavljaju dodatne poslove (tabela 23).

Tabela 23. Namera da se osnuje privatna firma?, u %

	Zaposleni koji obavljaju dodatne poslove	Zaposleni bez dodatnog rada	Ispitanici koji obavljaju samo povremeni i neformalni rad	Ispitanici izvan sfere rada
Ne	69,3	100,00	80,1	93,6
Da, razmišlja o tome	25,7		17,4	6,2
Da, prikuplja informacije	2,7		1,4	0,2
Da, prikuplja kapital	1,5		1,1	
Već je spremna registracija firme	0,7			0,1

Među onima koji su odgovorili potvrdno, u svim kategorijama kao glavni razlog otvaranja firme preovlađuje motiv preživljavanja, a potom veće zarade. Među onima koji su odgovorili odrično, najčešći razlog je nedostatak sredstava.

Na kraju, potrebno je ukazati na vezu između profilisanja radnih strategija i materijalnog položaja domaćinstava. Generalno, preduzetničke grupe i grupe sa više radnih aktivnosti raspoređuju se u većoj meri od drugih više na lestvici materijalnog položaja (tabela 24).

Tabela 24. Radne strategije prema materijalnom položaju domaćinstva, u%

	Preduzetnici	Zaposleni koji obavljaju dodatne poslove	Zaposleni bez dodatnog rada	Ispitanici koji obavljaju samo povremeni i neformalni rad	Ispitanici izvan sfere rada
Nizak		7,3	6,2	15,9	22,5
Srednje nizak	14,5	39,7	52,3	51,5	53,2
Srednji	28,4	26,9	30,0	20,4	16,8
Srednje visok	18,4	19,9	8,5	10,3	5,4
Visok	38,7	6,2	3,1	1,9	2,1

Bilo bi pojednostavljeno tumačiti vezu između individualnih strategija i domaćinstva samo preko materijalnog položaja koji nedovoljno transparentno ukazuje na obilje, tipove i kombinacije resursa od kojih pojedinci polaze u formulisanju svojih strategija. Međutim, kompleksnije povezivanje ova dva nivoa

zahteva dodatnu analizu dinamike na oba nivoa, uz uključivanje niza determinanti (normativnih, vrednosnih, sistema distribucije resursa unutar domaćinstva, upravljanje vremenom i resursima, i sl.), kojima će, zbog ograničenosti prostora, biti posvećena veća pažnja drugom prilikom.

Zaključak

Kada se uporede strateške orijentacije iz poslednjeg istraživanja sa nalazima od pre dve godine, uočava se značajno pomeranje prema radnim strategijama i tržištu rada. Uprkos brojnim problemima na koje je ukazalo i najnovije istraživanje, važno je istaći promene koje su se desile na polju formulisanja strategija koje su pre dve godine bile pretežno pasivne, usmerene na redukciju potreba, kompenzovanje tržišta roba preko samoproizvodnje i samostalnog obavljanja usluga, izraženog pasivizma u sferi rada i iscrpljenih finansijskih resursa i suženih socijalnih mreža. Promene koje su se u međuvremenu desile ukazuju prvenstveno na mogućnosti da se u novom društveno-ekonomskom kontekstu akteri iznova usmere prema aktivnim ekonomskim strategijama, među kojima su svakako najvažnije radne strategije. Na vrednosnom polju uočava se uspostavljanje izvesne saglasnosti društvenih grupa oko dominantnih vrednosti, pa gotovo iznenađuje da u svim grupama, izvedenim u klasifikaciji prema tipu strategija, najveću učestalost pokazuju isti stavovi po pitanju prikupljanja poreza, regulisanja problema nezaposlenosti, socijalnih programa. Paradoksalno možda izgleda podatak da građani danas više strepe nad svojim budućim ekonomskim položajem nego pre dve godine, kada su objektivni nalazi ukazivali na goru materijalnu situaciju i visok stepen otuđenja u kreiranju sopstvenog društvenog i ekonomskog položaja. Ovi uporedni podaci, međutim govore o novoj racionalnosti kojom ispitanici promišljaju i dovode u vezu šire društvene i ekonomske okolnosti, svoj položaj, potencijale, resurse, kao i strategije kojima ih mogu optimizovati radi očuvanja ili poboljšanja ekonomskog položaja.

Literatura:

- Anderson, M., Bechhofer, F., & Kendrick, S. (1994): "Individual and household strategies". M. Anderson, F. Bechhofer, & J. Gershuny (Editors), *The Social and Political Economy of the Household* (pp. 19-67). Oxford: Oxford University Press.
- Clarke, S. (1999): *New Forms of Employment and Household Survival Strategies in Russia*. London ISITO/CCLS Coventry, UK, and Moscow, Russia.
- Crompton, R. (1993): *Class and Stratification*. Oxford: Blackwells.
- Gershuny, J. I. and Pahl, R.E. (1979): "Work outside employment: some preliminary speculations". *New Universities Quarterly*, 34, 120-135.
- Gershuny, J., Godwin, M., & Jones, S. (1994): "The domestic labour revolution: a process of lagged adaptation". M. Anderson, F. Bechhofer, & S. Kendrick (Editors), *The Social and Political Economy of the Household* (pp. 151-197). Oxford: Oxford University Press.
- Granovetter, M. (1985): "Economic action and social structure: the problem of embeddedness". *American Journal of Sociology*, 91, 481-510.
- Inglehart, R. (1997): *Modernization and Postmodernization. Cultural, Political and Economic Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Kolankiewicz, G. (1996): "Social Capital and Social Change". *British Journal of Sociology*, 47(3), 427-441.
- McCrone, D. (1994): "Getting by and making out in Kirkaldy". M. Anderson, F. Bechhofer, & J. Gershuny (Editors), *The Social and Political Economy of the Household*. Oxford: Oxford University Press.
- Nelson, M.K. and Smith, J. (1999): *Working Hard and Making Do. Surviving in Small Town America*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.
- Piirainen, T. (1997): *Towards a new social order in Russia. Transforming structures and everyday life*. Aldershot, Sydney, Singapore: Dartmouth.
- Portes, A. (1994): "The informal economy and its paradoxes". N. J. Smelser, & R. Swedberg (Editors), *The Handbook of Economic Sociology*.
- Vinay, P. (1985): "Family life-cycle and the informal economy in central Italy". *International Journal of Urban and Regional Research*, 9(1), 82-98.
- Wallace, C. (2002): "Household Strategies: their conceptual relevance and analytical scope in social research", *Sociology*, Vol. 36, No. 2.